

טורקיה והאיחוד האירופי: משחקי משיכת החבל נמשכים

גליה לינדנשטראוס וג'וליוס רוגנהופר

ההידרדרות בשלטון החוק ובהיצמדות לנורמות הדמוקרטיות בטורקיה מקלה על האיחוד האירופי לשמור על ריחוק רב יותר מאנקרה בהשוואה לעבר. השיחות על קבלה עתידית של טורקיה לאיחוד האירופי הפכו לעניין סמלי לחלוטין, וגם הנושא שנקרא "שותפות מועדפת" התרוקן מתוכן, והוא כולל עתה תחומים מוגבלים בעלי חשיבות אסטרטגית. עם זאת, אף אחד משני הצדדים אינו מעוניין או מסוגל לנטוש את האחר באופן מוחלט. במאמר זה אנו בוחנים את גורמי המשיכה והריחוק המאפיינים את היחסים בין טורקיה לאיחוד האירופי. קיומם של גורמים משני הסוגים עשוי להסביר מדוע נראה שקיימות סתירות בנישתו של כל אחד מן הצדדים כלפי האחר.

מבוא

בריאיון ל-BBC ביולי 2017 הצהיר נשיא טורקיה רג'פ טאיפ ארדואן כי "אם האיחוד האירופי יאמר בבוטות, 'לא נוכל לקבל את טורקיה לאיחוד האירופי', זו תהיה הקלה מבחינתנו. במצב זה נשיק את תוכנית ב' וג' שלנו".¹ ניתן לראות בהצהרה זו סימן לנקודת שפל של כל הזמנים שאליה הגיעו יחסי טורקיה והאיחוד האירופי. אף על פי שתהליך קבלתה של טורקיה לאיחוד האירופי עדיין פתוח באופן רשמי, ברור מזה זמן-מה כי שני הצדדים איבדו את האמון בסיכוי להשגת מטרה זו. ב-2017 נראה היה כי המדווחת (rapporteur) על הסוגיה הטורקית בפרלמנט האירופי, קטי פירי, תומכת בשינוי במדיניות האיחוד האירופי, בכך שקראה בגלוי להשעיית המשא ומתן בנושא ההצטרפות.² אין להמעיט בערך משמעותה הסמלית של ההשעיה הרשמית: יש בה כדי להפריך את הפיקציה הנוחה של אפשרות הקבלה העתידית לאיחוד, שאותה מטפחים שני הצדדים כצידוק לשיתוף פעולה אסטרטגי בסוגיות שבהן יש להם אינטרס הדדי. ואולם, שרת החוץ של האיחוד האירופי פדריקה מוגריני אמרה באפריל 2017 כי היא עדיין מעוניינת בצירופה של טורקיה לגוש, וכי המשא ומתן בין אנקרה לבריסל

לא הושעה עדיין. באופן דומה אמר שר החוץ של גרמניה לשעבר זיגמר גבריאלי כי "ביטול דבר כלשהו לפני שיש לנו משהו חדש להציע אינו תורם לשיפור פני הדברים".³ לפיכך נראה כי לא טורקיה ולא האיחוד האירופי מעוניינים בשלב זה להיות הצד שישים קץ לתהליך קבלתה של טורקיה לאיחוד האירופי. הסבר אחד למצב העניינים הנוכחי הוא קיומם של גורמי משיכה ודחייה משמעותיים המעצבים את היחסים בין טורקיה לאיחוד האירופי. גורמים מנוגדים אלה באים לידי ביטוי במדיניותם מלאת הסתירות לכאורה של שחקנים אלה. מאמר זה יעסוק בכמה מגורמי הדחייה (נטיותיו האוטוריטריות של ארדואן, אסלאמופוביה, הפזורה הטורקית) ובחלק מגורמי המשיכה (הגירה, ביטחון וכלכלה). פרק הסיכום יציע המלצות למדיניות העשויה להשיב את היחסים בין טורקיה לבין האיחוד האירופי למסלול חיובי יותר.

גורמי הדחייה

נטיותיו האוטוריטריות של ארדואן וקיצו של המודל הטורקי

האתגרים הנובעים מדעיכת הדמוקרטיה בטורקיה והנטיות האוטוריטריות הגוברות של ארדואן ניצבים בליבת החיכוכים ההולכים וגוברים בין טורקיה לבין האיחוד האירופי. ממשלת טורקיה בשליטתה של 'מפלגת הצדק והפיתוח' איבדה את המוניטין שלה כמודל אפשרי לגישור בין דמוקרטיה לבין אסלאם פוליטי מתון בעת הדיכוי האלים של ההפגנות בפארק גזי ב־2013.⁴ מעבר לכך, הטיהורים והמעצרים הגורפים בעקבות ניסיון ההפיכה הכושל ביולי 2016 גיבשו את תדמיתה של טורקיה כמדינה אוטוריטרית בקרב דעת הקהל והאליטות באירופה.⁵ עימותים דיפלומטיים סביב מעצרים של עיתונאים זרים והמאמרים המרשיעים שכללו תיאורים של הפרות חמורות של זכויות האדם והיעלמות חופש העיתונות הפכו את טורקיה לעמיתה רעילה עבור האיחוד האירופי. סוגיית זכויות האדם הועלתה במהלך פגישותיו של ארדואן במאי 2017 עם פקידים בכירים באיחוד האירופי בבריסל, ושר החוץ הגרמני לשעבר גבריאלי אמר בהקשר זה בשיחה עם כתבים ביולי 2017: "עלינו להיות ברורים יותר מאשר היינו עד כה, כך שהאחראים באנקרה יבינו כי מדיניות מסוג זה לא תעבור מבלי שיהיו לה השלכות".⁶

אסלאמופוביה

התגברות ההאשמות בדבר אסלאמופוביה באירופה היא גורם בולט נוסף למתחים בין האיחוד האירופי לבין טורקיה. ניתן לראות באסלאמופוביה סוג של גזענות המופנית נגד מוסלמים, המייחסת לכל המוסלמים זהות מוסלמית מובנית שלילית.⁷ ההסתעפויות הפוליטיות משילוב אוכלוסייתה המוסלמית הגדולה של טורקיה השפיעה לרעה על המשא ומתן בנושא קבלתה של טורקיה לאיחוד האירופי כבר ב־2005.⁸ עם זאת, לאור

הגידול בהגירה ממדינות בעלות רוב מוסלמי וסדרה של מתקפות טרור ברחבי אירופה, אשר יוחסו לתומכיו של ארגון 'המדינה האסלאמית', נרשם גידול בולט באסלאמופוביה העממית. אסלאמופוביה באה לידי ביטוי בהתעוררות של מפלגות ימין קיצוני בכל רחבי אירופה, העושות הון פוליטי מן הרגשות האנטי-מוסלמיים. באופן דומה ניצבת אירופה נוכח פשיעה אנטי-מוסלמית גוברת, ונתוני הסקרים חושפים דחייה גורפת של כל הגירה נוספת ממדינות בעלות רוב מוסלמי.⁹ רגשות אלה מטפחים תפיסה של אי-התאמה תרבותית בין טורקיה והאיחוד האירופי, בייחוד ככל שארדואן מעודד באופן אקטיבי את המשך האסלאמיזציה של טורקיה. אי-התאמה תרבותית זו לכאורה מומחשת באמצעות דו-הקיום בין ניסיונותיו הגלויים של ארדואן להתבצר בתוך שיח אסלאמי וערכים אסלאמיים שמרניים בחברה הטורקית, לבין החילוניות הרדיקלית המאפיינת את בית הדין האירופי לצדק – כפי שמדגימה פסיקה שלפיה יוכלו מעסיקים אירופים לפטר אישה בשל סירובה להסיר את החיג'אב שלה.¹⁰ במקום לשאוף להפחתת מתחים כאלה השתמש הנשיא ארדואן בהאשמות באסלאמופוביה על מנת להסיט את הביקורת האירופית מן מהרקע של טורקיה בנושא זכויות האדם. הוא טוען לעיתים קרובות כי התנתקות ברורה מאירופה תעניק לטורקיה בהירות שתקבל בברכה.¹¹

הפזורה הטורקית

הפזורה הטורקית במערב אירופה (המונה לפי משרד החוץ הטורקי 5.5 מיליון איש)¹² עשויה הייתה לשמש גשר בין טורקיה לאיחוד האירופי, אך היא הפכה בעת האחרונה לזירת מאבק. תחילה נשמעו בגרמניה האשמות על כך שאנשי דת שנשלחו למדינה על ידי הרשות לענייני דת בטורקיה מרגלים עבור ממשלת טורקיה. היעדים הספציפיים היו הקשרים לכאורה בין אזרחים טורקים המתגוררים בגרמניה לבין תנועתן של גולן, אשר לטענת ממשלת טורקיה עמדה מאחורי ניסיון ההפיכה הכושל ביולי 2016.¹³ יתרה מזאת, מאז 2012 יש לפזורה הטורקית אפשרות להצביע מחו"ל, ועל כן מהווים אנשים יעד לחיזור מצד פוליטיקאים טורקים. עימותים דיפלומטיים בדבר סירובן של מדינות מסוימות במערב אירופה לאפשר לפוליטיקאים טורקים לנאום בעצרות פוליטיות המאורגנות עבור אנשי הפזורה עוררו משבר בין טורקיה לבין מדינות אלה.¹⁴ ייתכן כי משברים אלה תרמו גם לתמיכה הרבה בעמדת מפלגת הצדק והפיתוח בקרב הפזורה הטורקית בעניין משאל העם על שינוי החוקה שנערך ב-16 באפריל 2017 – בגרמניה הצביעו 63 אחוזים בעד המשאל, באוסטריה 73 אחוזים ובהולנד תמכו במשאל 71 אחוזים.¹⁵ תמיכה זו במפלגת הצדק והפיתוח מצד הפזורה הטורקית רק הוסיפה לחששות באשר לשילובה במדינות המארחות, והגבירה את הספקות בשאלה אם חברים מסוימים בפזורה לא הפנימו באופן מלא את ערכיהן הליברליים של אותן מדינות.

גורמי משיכה

הגירה

תוכנית הפעולה המשולבת ממארכ 2016, הידועה כהסכם ההגירה בין טורקיה לאיחוד האירופי, הדגישה את התלות ההדדית הקיימת בפועל בין שתי הישויות. האיחוד האירופי תלוי בטורקיה, שבה שוהים למעלה משלושה וחצי מיליון פליטים, לשם בלימת שטף המהגרים מטורקיה דרך הים האגאי לאיי יוון.¹⁶ בתמורה זכתה טורקיה להבטחה שאזרחיה יוכלו להיכנס למרחב אמנת שנגן ללא צורך באשרה, וקיבלה סיוע כלכלי בסך שלושה מיליארד אירו לצורך טיפול בבעיית הפליטים במדינה (יש להוסיף סכום זה לשלושה מיליארד אירו שהובטחו כבר בנובמבר 2015).¹⁷ ההסכם נפגם בגלל ביקורת מכל הצדדים: ארגוני זכויות אדם תקפו את טורקיה בשל ההתדרדרות שלה בתחום זכויות האדם ואת נכונותה של אירופה להעמיד את צרכיה שלה לפני ערכים אוניברסליים. טורקיה הביעה תסכול מן העיכובים בהענקת הסיוע הכלכלי מצד האיחוד האירופי ומהדחייה הבלתי מוגדרת לכאורה של הענקת הפטור מאשרה לאזרחי טורקיה.¹⁸ בה בעת מכרסם הסכם ההגירה ביכולתו של האיחוד האירופי להפעיל לחץ נורמטיבי על טורקיה, מכיוון שהאיחוד נעשה תלוי בטורקיה לצורך הכלת "משבר הפליטים" האירופי. אליזבת קולט מן המכון למדיניות הגירה טוענת כי ההסכם שינה את אתגר ההגירה ממצב של "חוסר תפקוד בלתי נסבל לחוסר תפקוד נסבל", בהותירו את אירופה פגיעה במקרה של ביטול ההסכם.¹⁹ ביטול כזה היה בדיוק האיום שבו השתמש שר החוץ הטורקי מבלוט צ'בושולו במסגרת הוויכוחים סביב הקמפיין שקדם למשאל העם בעניין החוקה, השנוי במחלוקת בטורקיה.²⁰ עם זאת, בניגוד לרטוריקה התוקפנית משני הצדדים, תוכנית הפעולה המשולבת נעשתה "גדולה מכדי להיכשל".²¹ אף כי שישה מיליארד אירו מחוירים בהשוואה לעשרים וחמישה מיליארד אירו שממשלת טורקיה טוענת כי עד 2017 הוציאה על הפליטים, הרי סכום זה עדיין משמעותי עבור טורקיה, וכך גם ההבטחה שטרם מומשה לזכות כניסה למדינות האיחוד ללא צורך באשרה.²² באופן דומה ממשיכים האתגרים הקשורים בהגירה להטריד את טורקיה ואת האיחוד האירופי כאחד, ואירופה השקיעה בהצלחתו של הסכם ההגירה משאבים רבים מכדי שתוכל פשוט להסתלק ממנו.

ביטחון

במובנים רבים נחשבת טורקיה כסוללת מגן בפני האיומים המגיעים מהמזרח התיכון. נוסף לכך, התפקיד שהיא ממלאת באזור הים השחור ומול רוסיה הוא בעל חשיבות מכרעת. האיחוד האירופי אינו יכול להתעלם מתפקידה החשוב של טורקיה בנאט"ו, ולא ניתן לנתק את סוגיית היחסים בין האיחוד האירופי לטורקיה ממעמדה של טורקיה במסגרת נאט"ו. כפי שהצהיר המזכיר הכללי של נאט"ו ינס סטולטנברג באפריל 2017,

"אין ספק שנאט"ו תהיה חלשה יותר ללא טורקיה". ראש ממשלת דנמרק והמזכיר הכללי של נאט"ו לשעבר, אנדרס פוג ראסמוסן, ציין ביוני 2017 כי "...מנקודת מבט ביטחונית הייתי אומר שאנו זקוקים לטורקיה לא פחות מאשר טורקיה זקוקה לנו."²³ ב-2016 פעלה טורקיה לפי הקו המנחה של נאט"ו והקצתה בהתאם לקווים המנחים של הברית למעלה מ-20 אחוזים מתקציב ההגנה שלה לרכישה ופיתוח של ציוד צבאי. טורקיה ניצבת גם מעל לחציון של נאט"ו באשר להוצאות על ביטחון (ובשנים קודמות אף עמדה בהנחיה של נאט"ו, שלפיה תקציב הביטחון צריך לעמוד על שני אחוזים לפחות מן התמ"ג של המדינה).²⁴

ואולם, חרף היתרונות של טורקיה כבעלת ברית אסטרטגית, קיימים חששות הולכים וגוברים בשאלת היותה שותפה אמינה. אף על פי שהקולות המטילים ספק בשמירת מעמדה של טורקיה בנאט"ו נשמעים עדיין בזהירות, טורקיה אינה נחשבת שותפה אמינה. ספקנות זו אינה מיוחסת רק לעובדה שכמה מקווי המדיניות שלה אינם עולים בקנה אחד עם אלה של נאט"ו, אלא גם לטיהורים במסגרת הצבא, אשר כללו קצינים רבים שהיו ממונים על התיאום בין נאט"ו לבין טורקיה. רבים מבין קצינים אלה הוחלפו באחרים הנתפסים כבעלי יכולות פחותות.²⁵

כלכלה

לא ניתן להפריז בחשיבותו של הסחר ביחסים בין טורקיה לאיחוד האירופי. טורקיה היא אחד מארבעת שוקי היצוא הגדולים ביותר של האיחוד האירופי, ושותפת היבוא החמישית בגודלה. האיחוד האירופי הוא שותף היבוא והיצוא מספר אחת של טורקיה.²⁶ הסכם איחוד המכסים משנת 1995 הוא אחת מאבני הפינה של יחסי סחר אלה, אולם הן בטורקיה והן באיחוד האירופי נשמעים קולות הקוראים לעדכון ההסכם, ודיונים ראשוניים בנושא כבר החלו. שר הכלכלה הטורקי אמר באפריל 2017 כי "איחוד המכסים חל כעת על מוצרים תעשייתיים בלבד. כאשר איחוד המכסים יורחב כך שיחול גם על מזון, חקלאות, מוצרי אלקטרוניקה ורכש ציבורי, הוא יאפשר לטורקיה להעמיד תרומה נטו לצמיחה הכוללת של אירופה".²⁷ ב-2015 ניצבו התיירים מגרמניה במקום הראשון במספר המבקרים הזרים בטורקיה, והיוו 15 אחוזים מכלל התיירים במדינה.²⁸ נתון זה צנח ל-11 אחוזים ב-2016, אף כי התיירים הגרמנים עדיין ניצבים בראש הרשימה.²⁹ שיעור זה המשיך לצנוח עקב אזהרת המסע שפורסמה ביולי 2017, שקראה לתיירים גרמנים לנקוט משנה זהירות במהלך נסיעות לטורקיה, בעקבות מעצרים של עיתונאים ופעילי זכויות אדם גרמנים בטורקיה.³⁰ אף על פי כן, כלל לא סביר שבטווח הארוך טורקיה תקריב את השוק התיירותי החשוב הזה.

סיכום

בהתחשב במשמעותו של האיחוד האירופי לכלכלתה של טורקיה, על האיחוד האירופי ליצור זיקה בין התמריצים הכלכליים החזקים, הקשורים בשיתוף פעולה כלכלי באמצעות איחוד המכסים, לבין ערכים נורמטיביים. האיחוד האירופי יכול להשתמש בחזון של הרחבת שיתוף הפעולה במסגרת איחוד המכסים כמנוף לחץ, על מנת להבטיח כי עמודי התווך של הדמוקרטיה בטורקיה יישמרו. מטרתה של אסטרטגיה זו היא קבלת ביטחונות מטורקיה כי תחדש את המחויבות שלה לאמנה האירופית בדבר זכויות האדם. באופן דומה, על האיחוד האירופי להתעקש כי טורקיה תחזק את שלטון החוק, את הפרדת הרשויות ואת חופש הביטוי וההתכנסות בתחומה. סיום מצב החירום והפסקה של טיהור מוסדות המדינה הטורקיים במטרה "לנקות" אותם מתומכי תנועת גולן יהיו צעד חשוב לעבר חיזוק הלגיטימציה הבינלאומית של טורקיה. יש להדגיש כי על מנת להפעיל השפעה נורמטיבית על טורקיה, חובה על האיחוד האירופי לבסס מחדש את מחויבותו הברורה לערכים אוניברסליים, לרבות חופש דת. אמינותו הערכית של של האיחוד האירופי בטורקיה נפגעה במיוחד מפסיקותיו של בית הדין האירופי לצדק (ECJ), אשר נראה כי היו מכוונות בעיקר נגד מוסלמים, ומהחלטות בנושאי הגירה שפעלו לטובת האיחוד. על כן צריך האיחוד האירופי לצאת בהצהרה ברורה נגד האסלאמופוביה. בהתחשב בהתנגדות הצפויה מצידן של הונגריה ופולין, חשוב ביותר כי גרמניה וצרפת יובילו יוזמה זו, בייחוד לאור העובדה שבשתי המדינות מתגורר מיעוט מוסלמי משמעותי.

חרף הביקורת הלגיטימית על מצב זכויות האדם בטורקיה, הן לפני והן אחרי ניסיון ההפיכה הכושל ביולי 2016, ראוי לציין כי טורקיה ממשיכה לשאת בנטל חסר פרופורציה בכל הקשור לאתגרים שעומדים בפניה הגירה הגוברת. בניגוד לירדן וללבנון, בטורקיה קיימת אוכלוסייה של 80 מיליון נפש בקירוב, הגדולה דיה כדי לקלוט את שלושה מיליון המהגרים. אף על פי כן יש מידה של צדק בהתעקשותה של טורקיה על הגדלת הסיוע האירופי בסוגיית המהגרים, בין אם באמצעות סיוע כספי ובין אם בקליטתם של מהגרים רבים יותר באירופה עצמה. בהתחשב בסבירותו של המשך לחץ ההגירה על אירופה, הרי הרחבת שיתוף הפעולה עם טורקיה מעבר להסכם ההגירה הקיים תשרת את האינטרסים של האיחוד האירופי. עם זאת יש להתנות את כל המימון ושיתוף הפעולה בנושא ההגירה בהתחייבותה של טורקיה לזכויות אדם אוניברסליות, כפי שנטען לעיל.

לטורקיה פזורה משמעותית ברחבי אירופה, שבה רואה ארדואן נכס אסטרטגי. פזורה זו אינה מקבלת בדרך כלל תשומת לב מספקת מצד המדינות המארחות, וכך יכולה המדינה הטורקית ליצור רשתות בתחומי מדינות אירופה לצורך יצירת בסיס תמיכה בעמדות של טורקיה. במקום לאסור על קיומם של מוסדות אלה הקשורים

למפלגת הצדק והפיתוח, מדינות אירופה חייבות להשקיע ברשתות חלופיות ובמרכזים קהילתיים עבור הפזורה הטורקית. כך יוכלו המדינות החברות באיחוד האירופי ליצור זירות חדשות לקידום הערכים הנורמטיביים של האיחוד.

הערות

- 1 "It will be 'Comforting' if EU Says Turkey Cannot be Accepted as Member: Erdogan Tells BBC," *Hurriyet Daily News*, July 12, 2017, <http://www.hurriyetdailynews.com/it-will-be-comforting-if-eu-says-turkey-cannot-be-accepted-as-member-erdogan-tells-bbc.aspx?pageID=238&nID=115404&NewsCatID=510>
- 2 Gabriela Baczynska, "EU Ankara Negotiator Calls for Suspension of Turkey Accession Talks," *Reuters*, April 26, 2017, <http://www.reuters.com/article/us-turkey-eu-piri-idUSKBN17S0Q7>
- 3 "Germany Rejects Calls for EU to End Turkey Accession Talks," *Deutsche Welle*, April 28, 2017, <http://www.dw.com/en/germany-rejects-calls-for-eu-to-end-turkey-accession-talks/a-38629155>
- 4 Jean-Loup Samaan, "The Rise and fall of the 'Turkish model' in the Arab world," *Turkish Policy Quarterly*, 2013, http://turkishpolicy.com/dosyalar/files/vol_12-no_3-samaan.pdf
- 5 Jason Brownlee, "Why Turkey's Authoritarian Descent Shakes up Democratic Theory," *Washington Post*, March 23, 2016, https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2016/03/23/why-turkeys-authoritarian-descent-shakes-up-democratic-theory/?utm_term=.609c0de499c0
- 6 Philip Oltermann, "Berlin to Change Policy Towards Turkey as German Citizen is Held," *The Guardian*, July 20, 2017, <https://www.theguardian.com/world/2017/jul/20/berlin-to-change-policy-towards-turkey-as-german-citizen-is-held>
- 7 Enes Bayrakli and Farid Hafez, "The State of Islamophobia in Europe in 2016," *European Islamophobia Report*, eds. Enes Bayrakli and Farid Hafez (Istanbul: SETA Foundation, 2017), pp. 5-11.
- 8 Nuray Nazli Inal and Duden Yegenoglu, "German and French Leaders' Views on Turkey's EU Membership," *The Washington Institute, Policy Analysis*, June 27, 2005, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/german-and-french-leaders-views-on-turkeys-eu-membership>
- 9 Enes Bayrakli and Farid Hafez, "The State of Islamophobia in Europe in 2016," pp. 5-11; Julie Pascoet, "Islamophobia in Europe: Recent Developments," *European Network Against Racism*, January 2017, http://www.enar-eu.org/IMG/pdf/islamophobia_data_2016.pdf
- 10 Umut Korkut and Hande Eslen-Ziya, "The Discursive Governance of Population Politics Evolution of a Pro-birth Regime in Turkey," *Social Politics*, 23 (2016): 555-575. The Editorial Board, "Legalizing Discrimination in Europe," *The New York Times*, March 15, 2017, <https://www.nytimes.com/2017/03/15/opinion/legalizing-discrimination-in-europe.html>
- 11 Hannah Lucinda Smith, "Erdogan Threat to Abandon EU over 'Islamophobia'," *The Times*, April 26, 2017, <https://www.thetimes.co.uk/article/brussels-dashes-turkey-accession-after-rigged-poll-xdqphwv3r>
- 12 לפי אתר האינטרנט של משרד החוץ הטורקי שבו לטורקיה שלושה מיליון מהגרים טורקים נוספים, ואשר גם בהם ניתן לראות חלק מן "הגשר" האפשרי. *Republic*. "Turkish Citizens Living Abroad,"

- of Turkey Ministry of Foreign Affairs Website, <http://www.mfa.gov.tr/the-expatriate-turkish-citizens.en.mfa>
- “Germany’s Allegations on Turkish Clerics Baseless, Says Diyanet Head Gormez,” *Daily Sabah*, February 17, 2017, <https://www.dailysabah.com/eu-affairs/2017/02/17/germanys-allegations-on-turkish-clerics-baseless-says-diyenet-head-gormez> .
- “Erdogan Brands Germany’s Rally Refusal ‘Political Suicide’,” *Deutsche Welle*, July 5, 2017, <http://www.dw.com/en/erdogan-brands-germanys-rally-refusal-political-suicide/a-39561670>
- יש להשוות מספרים אלה לתוצאה הסופית של משאל העם, שבו הצביעו 51 אחוזים בעד. *TRT World*, April 21, 2017, <http://www.trtworld.com/turkey/why-many-turkish-citizens-in-europe-rallied-behind-the-yes-vote-339295> .
- Lesley Dudden and Kadir Ustun, “EU-Turkey Refugee Agreement: Too Big to Fail” (Istanbul: SETA, 2017)..
- Marc Pierini, “The EU-Turkey Refugee Deal Needs a Reset,” *Carnegie Europe*, February 16, 2016, <http://carnegieeurope.eu/strategieurope/62783>
- “A Year on from a Deal with Turkey, Europe still Struggles with Migration,” *The Economist*, March 16, 2017, <https://www.economist.com/news/europe/21718930-president-recep-tayyip-erdogan-periodically-threatens-cancel-it-if-his-conditions-are-not-met>; Amanda Paul, “The EU-Turkey Migration Deal One Year On,” *Reconnecting Europe*, March 27, 2017, <http://reconnecting-europe.boellblog.org/2017/03/27/the-eu-turkey-migration-deal-one-year-on/>
- “A Year on from a Deal with Turkey, Europe still Struggles with Migration”, *The Economist*, March 16, 2017, <https://www.economist.com/news/europe/21718930-president-recep-tayyip-erdogan-periodically-threatens-cancel-it-if-his-conditions-are-not-met>
- Amanda Paul, “The EU-Turkey Migration Deal One Year On,” *Reconnecting Europe*, March 27, 2017, <http://reconnecting-europe.boellblog.org/2017/03/27/the-eu-turkey-migration-deal-one-year-on/> .
- Dudden and Ustun, שם 21
- Dudden and Ustun, שם 22
- Semih Idiz, “Turkey, EU Can’t Seem to Walk away from Each Other,” *Al Monitor*, June 27, 2017, <https://www.al-monitor.com/pulse/iw/originals/2017/06/turkey-european-union-ties-business-as-usual.html+%cd=1&hl=en&ct=clnk&gl=us>
- Defense Expenditure of NATO countries (2009-2016), NATO Website, March 13, 2017, http://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2017_03/20170313_170313-pr2017-045.pdf
- Zia Weise, “Turkish Tensions Undermine its Role in NATO,” *Politico*, June 29, 2017, <http://www.politico.eu/article/turkish-tensions-undermine-its-role-in-nato/>
- “Turkey,” *European Commission*, March 16, 2017, <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/turkey/>
- Gokhan Kurtaran, “Turkey-EU Customs Union Update a Plus for Both Sides,” *Anadolu Ajansı*, April 25, 2017, <http://aa.com.tr/en/economy/turkey-eu-customs-union-update-a-plus-for-both-sides/805056>
- “Turkish 2015 Tourism Revenues Fall 8.3 pct to \$31.46 bln: Data,” *Hurriyet Daily News*, January 29, 2016, <http://www.hurriyetdailynews.com/turkish-2015-tourism-revenues-fall-83-pct-to-3146-bln-data-.aspx?pageID=238&nID=94502&NewsCatID=349>
- “Number of Foreign Tourists Visiting Istanbul Plunges for First Times in 16 Years,” *Hurriyet* 29

Daily News, January 6, 2017, <http://www.hurriyetdailynews.com/number-of-foreign-tourists-visiting-istanbul-plunges-for-first-time-in-16-years.aspx?pageID=238&nID=108223&NewsCatID=349>

“Germans Not Safe to Travel to Turkey, Berlin Tells Citizens,” *Financial Times*, July 20, 2017, <https://www.ft.com/content/ed7b4dc4-30ac-38ca-875b-4975be75dcd> 30